

.....

Somlai Péter

A "negyedik stádiumban"

Molnár Attila írásában több fontos kérdésről fogalmazta meg véleményét. Állításai közül a következőket találtam vitára serkentőnek:

1. A magyar szociológusok ellenzik az iskolai hitoktatást.
2. Tudományunk klasszikusaira az jellemző, hogy a "vallás barátjai" voltak és — a vallásellenes marxisták kivételével — elismerték a vallás szociálintegratív jelentőségét.
3. A neokonzervatív hullám a szociológia válságával és az új rivális, a vallás megerősödésével jár. Tudományunk "kondifikálatlan", a "szociodicea" elmarad, mi, szociológusok pedig leszerepeltünk.

Véleményem szerint az 1. állítás igaz, a 2. viszont félrevezető. Legérdekesebbnek a 3. állítást, illetve a benne foglalt vélemények csoportját tartom. Ezek nemcsak szólnak a neokonzervatív gondolkodásról, hanem példáját is adják annak. Főleg ezek miatt döntöttem úgy, hogy összefoglalom saját véleményemet.

ad 1. Ellenzik-e a magyar szociológusok az iskolai hitoktatás bevezetését? Benyomásom szerint többségük ellenzi, s alapos okkal teszi ezt. Molnár Attila azonban a hitoktatási vita szintjéről egy másik, sokkal általánosabb szintre emeli kérdését: "...miért lehetséges egy világnézet és egy foglalkozás ilyen rossz viszonya, amikor ez a viszony pont a fordítottja volt a szociológiatörténet klasszikusai esetében?" Vajon tényleg a világnézet (vagyis a hitelvek), vagy a rajtuk nyugvó normarendszer (valláserkölcs, stb.) az, amiről eddig szó volt?

.....

Feltéve, de meg nem engedve, hogy valamennyi magyar szociológus bírálná a hitoktatási rendeletet, még ez sem igazolná a tézist, hogy egy világnézetet támadnak. A hitoktatási rendeletet támadó szociológusok politikáról, annak értékrendjéről és stílusáról, nem pedig a vallásról nyilatkoztak.

Az írás egy, közelebbről nem megjelölt vitakutatásra történő hivatkozással kezdődik, ami azzal foglalkozott, hogyan fogadták az emberek 1990-ben az iskolai hitoktatás bevezetéséről szóló rendeletet. A kutatás egyik végeredménye szerint a rendelettel szemben egyöntetűen csak egy foglalkozás képviselői tiltakoztak, a szociológusok.

Az ezt követő hevenyészett sajtószemléből és Molnár kritikus utalásaiból nem állapítható meg, hogy kik, milyen összefüggésben mondtak véleményt. Illusztrációként tehát rossz az egész, mert e nagyon is irányzatos összeállítás nyomán inkább kétségei támadhatnának a képzeletbeli elfogulatlan olvasónak arról, hogy a magyar szociológusok véleménye tényleg annyira egységes-e. Talán ellenőrizhető lett volna, hogy más foglalkozások képviselői mennyire egységesen gondolkodnak, talán kideríthető lenne ez például a cipészekről, kézilányokról és berepülő pilótákról, de így, megbízható összehasonlítás híján nem tudhatjuk, komolyan vehető-e az egész.

Hagyjuk inkább az írásnak ezt a részét s nézzük meg tudományunk egyik új és jól szerkesztett folyóiratának az *Education*nak 1992. évi 1. tematikus számát! Ez az "Iskola és egyház" témájáról — tehát az iskolai hitoktatásnál tágabb témakörrel és általánosabb érvényű összefüggésekről — szól s több szociológus írását közli. Íme néhány vélemény:

Lukács Péter szerint az iskolákban világnézeti semlegességre, egyúttal pedig arra volna szükség, hogy "az állam pénzügyileg is támogassa a magánintézményeket" (értsd: a felekezeti iskolákat is — S. P.) (33. old.); *Nagy Péter Tibor* viszont kimutatja, hogy a Hortly—korszakban "az állam legfontosabb kényszerítő eszköze az államszegélyek folyamatos manipulálása volt" (43. old.); *Tomka Miklós* szerint "Nyugaton »normálisnak« a hitoktatást tekintik, nálunk a hittan-nem-oktatás." (22. old.); *Kozma Tamás* azonban nem tekinti normálisnak a hittan-nem-oktatást: "Aki ...világnézeti oktatással helyettesíti vallási elkötelezettségét, az nem sokat értett meg Európából" (12. old.).

Ebből nem tűnik egységesnek a társadalomkutatók véleménye. A további elemzések közül leginkább *Halász Gáboré* tanulságos. Ez — egy, 1992-es adatokkal jól dokumentált tanulmány — megállapítja, hogy "az emberek döntő többsége nem igényli, nem tartja szükségesnek a vallásoktatást, de nincs is ellene kifogása... Ugyanakkor a meghatározó többsége ragaszkodik ahhoz, hogy az állami iskolák világnézeti szempontból semlegesek legyenek" (76. old.).

A "semlegesség" tudjuk, nehezen intézményesíthető. De azt is tudjuk (leginkább talán *Bourdieu* munkáiból), hogy a kötelező oktatásban a "fakultáció", a "szabad választás" mindig hatalmi környezetben folyik. Mégpedig nemcsak kinyilvánítottan demokratikus, hanem latensen mégsem teljesen demokratikus környezetben, ahol döntő lehet az utalásszerű, tehát nem számon kérhető preferenciák szelekciós hatása. Éppen a társadalomkutatóknak kell megismerniük és tudatosítaniuk e folyamat szervezettségét, azt, hogy milyenné válnak benne az oktatás szereplői, módszerei, diszkurzív tartalmi. Éppen nekünk, szociológusoknak kell rámutatnunk a választási jogokkal szükségképp együttjáró szelekciós kényszerekre és hatásokra. Azért ránk vár ez a feladat, mert a mi dolgunk, hogy érvényességük, valóságértékük és szociális hatásai szerint kutassuk fel az értékekre

.....

történi irányulásokat, a magatartásszabályokat, rendeleteket, a tantervet, az oktatáspolitikai elveket és normákat, tehát az erkölcs, pedagógia, illetve az eszközül választott jog, politika világát.

Itt most a mai magyar szociológia és a rendszerváltás meg az egyházak, az oktatásügy viszonyára kellene kitérni. Ezt inkább nem teszem. Molnár Attila emlékeztet arra, hogy "a viták korábbi szekularizáltságának túlnyilvánvalóan politikai okai voltak" (170. old.). Nyilvánvalóan. De a mai vitáknak is politikai okai vannak, mert újra hatalomról és pénzről, az egyházak, vezetők, illetve a rájuk hivatkozó, velük politizáló csoportok hatalmi igényeiről, kulturális és kulturálatlan tőkájük megőrzéséről, illetve gyarapításáról van szó.

Ezért egyáltalán nemcsak a harcos ateizmus (manapság amúgyis kiveszűfélben levő) típusa ellenezheti a szóban forgó rendeletet. A szociológusnak — függetlenül világnézeti elkötelezettségétől, vallásosságától, hitétől, — hivatásszerűen kell felfigyelnie a hitoktatás települési, népesedési, politikai, gazdasági, etnikai, felekezeti kontextusára. Ezeket, az itt valószínűsíthető változásokat kell hivatásszerűen megfigyelnie. S emiatt kételkedik, hogy a szóban forgó rendelet segít fenntartani a világnézeti türelmet, a különböző világnézetiűek egyenlő esélyét, segíti a tartalmas kommunikációt katolikusok és más vallásúak, illetve vallásosak és nem vallásosak között, hozzájárul a humanista pedagógia műveléséhez az állami iskolákban.

ad 2. Jellemző-e tudományunk klasszikusaira, hogy ők mind a "vallás barátai" voltak, akik elismerték a vallás szociálintegratív jelentőségét — kivéve Marxot és a marxistákat?

E véleményből annyi helytálló, hogy a marxisták valóban atcisták voltak. Egyébként az összevetés nagyon félrevezető. Igaz, kezdettől fogva volt konzervatív iránya a szociológiának, mely joggal nevezhető "a vallás barátj"-nak. Ide sorolható a múlt század közepén például a francia F. Le Play vagy a német W. H. Riehl (az empirikus társadalomkutatás fontos kezdeményezőinek) munkássága. A szociológiának azok a művelői azonban, az alapítóktól kezdve Durkheim-en át például C. Wright Millsig, akiket "klasszikusok"-nak neveznek a kézikönyvekben, a tudomány racionális megalapozásának hívei voltak és a *felvilágosodás örökösei* maradtak. Ezt hangsúlyozta például Max Weber, amikor hallgatóinak a hivatásszerű tudományról beszélt: "...a világosság, amelyet nyújthatunk Önöknek" (lásd: "Állam, politika, tudomány" - Bp. 1970. 150. old.).

Molnár Attila is említi a felvilágosodás programját, s azt a gondolatot, hogy a társadalomtudományok is csak az egyetemes emberi értelem, ennek törvényein alapulhatnak. Szerintem ez a döntő, s ezért nem értek egyet Herbert Marcuse értékelésével sem. Ő úgy érvel az "Ész és forradalom" lapjain, hogy a 19. században csak a marxizmus folytatta a társadalomelmélet igazán kritikai irányát: "A pozitivisták elutasították azt az elvet, hogy a tapasztalat tényeinek az ész ítélőszéke előtt kell igazolódniuk és ez megakadályozta őket abban, hogy az »adatok« értelmezését az adott átfogó kritikájának formájában végezzék el" (373. old.). A múlt század első felében legradikálisabban valóban a szocialisták, az utópikus kommunisták, illetve Marx és hívei folytatták a felvilágosodás programját, ők állították a vallásról, hogy az nem más, mint kábítószert, tehát akadályozza az emberi nem öntudatra ébredését.

De most két fontos megszorítást kell tenni. Először a marxistákról. Az ateista Marx és a marxizmus hívei (mint e sorok írója is) elismerik a *vallások nagy "kulturális teljesítményei"-t* a művészetekben, irodalomban, filozófiában. (Hadd utaljak itt a legjelentősebbek

.....
közül Gramscira és Blochra, vagy Goldmann magyarul is hozzáférhető könyvére, "A rejtőzködő isten"-re.) A marxisták azonban nemcsak ezt ismerték el, hanem közülük többen foglalkoztak — például a német parasztháborút elemző Engels — a vallás szociálintegratív erejével és hatásával is.

A másik megszorítás arra vonatkozik, hogy *a szociológusok túlnyomó többsége* — így a Molnár Attila által kiemelt Weber és Durkheim is — *raciónálisan elemzett és szekularizált érveket használt* azokkal az eszmékkel és magyarázatokkal szemben, melyek transzcendens elvekhől próbálták levezetni vagy ilyen instanciákra hivatkozva próbálták igazolni a földi uralmat és rendet. A szociológia klasszikusai magánemberként lehettek hívők vagy hitetlenek, foglalkozhattak vagy sem vallással, egyházzal. Azt azonban nem teheték meg, hogy feladják hivatásuk lényegét, abbéli igényüket és tervüket, hogy társadalmi eredetű, tehát evilági okokkal és összetevőkkel értelmezzék az ipari társadalmak vagy a kapitalizmus kialakulását, az öngyilkosságot és bűnözést, az egyenlőtlenségeket és az elnyomást.

Ennek így is kellett lennie abban az időszakban, amikor az új tudományok (Ch. Lyells) geológiai alapvetésétől kezdve Darwinon és a biológia megalapozásán át a szociális és kulturális antropológiáig leszűkítették a vallásos világkép érvényét a hagyományos metafizika, a "végső" kérdések és az erkölcsi elvek körére, s amikor még — a romantika és az irracionalista áramlatok ellenére — a szociológiát is áthatotta a megismerő értelem és a tudományok erejébe vetett bizalom.

E helyütt nem szükséges emlékeztetni szociológiatörténeti alapismeretekre, arra, hogy mit köszönhet tudományunk például Weber elmzészincnek a világvallások gazdasági etikájáról vagy Durkheim műveinek például a vallásos élet elemi formáiról. Inkább két olyan következményt emelek ki, *melyet nem vont maga után* részükről a vallás szocio-kulturális jelentőségének és erejének elismerése. *Egyrészt nem következett belőle világnézeti állásfoglalás.* Ez utóbbit mindketten és ismételten elvetették. Weber például az "objektivitás"-ról és az "értékmentesség"-ről szóló, nálunk is jól ismert munkáiban. (Szinte Weber-parafázisként hangzik az, ahogyan Molnár Attila a liberális szociológusok érvét összefoglalja: "...mivel a világnézetek vitája eldönthetetlen, ezért a vallási alapú politika konfliktusforrás" 175. old.)

Talán még kevésbé jogosult Durkheimet a vallás barátjaként szembeállítani a modern szociológusokkal. Az ő idevonatkozó megnyilatkozásai közül elég lesz idézni "Az öngyilkosság" következő részletét: "Ugyanúgy, ahogy nem tartozik a fizika tudományának körébe, hogy megvizsgálja az Istenbe, a fizikai világ teremtőjébe vetett hitet, az erkölcs tudományának nincs dolga azzal a doktrínával, amely Istenben látja az erkölcs megteremtőjét. A kérdés nem tartozik ránk" — (323. old. 14. jegyzet). Lehet persze azt a tézist is a vallás iránt barátságosnak tartani, hogy "...az istenek csak a társadalom megszemélyesített formái" (318. old.), de nem biztos, hogy a mai hitoktatók elfogadnák ezt a minősítést. A francia katolikus egyház mindenestre nem kért az ilyen barátságból.

Másrészt Weber, Durkheim és számos kortársuk világnézetéből *nem lehet közvetlenül következtetni arra, hogy gyakorlati — például egyházpolitikai vagy oktatási — kérdésekben egyáltalán állást foglaltak-e s ha igen, ezt hogyan tették.*

ad. 3. A vallás, mint rivális, a "szociodicea" elmaradása, a neokonzervatív hullám és a "poszt"-izé.

Riválisa lett-e a vallás a szociológiának?

Molnár Attila írásának befejező része a legérdekesebb, ahol tudásszociológiai módon értelmezi ezt a kérdést, s a "világértelmezések" kapcsán ír versengésről. Ha elfogadjuk értelmezési módját, s összevetjük a nagy vallásokat, például a zsidóságot és kereszténységet a szociológiával, akkor először is azt kell megállapítani, hogy nincsenek közös "súlycsoportban". A nagy vallások egy teljes világképet adnak, átfogó eszmevilágot képviselnek. Tételeik és értékeik transzcendenciára irányulnak, nem "evilágról valóak", ígéreteik és fenyegetéseik az egész emberiséghez szólnak. A szociológia viszont csak egy szaktudomány, alig kétszáz éves. Az élő és holt emberiség túlnyomó többsége vallásos volt és maradt, a szociológiát viszont egy kisebbség művelte és ismerte meg. A szekularizációban volt ugyan szerepe a szociológiának, de még fontosabbak voltak más tényezők (például természettudományok, művészetek, világi eszmék, mozgalmak és főként pedig új értékrendek elterjedése, vagyis mindaz, amit a felvilágosodás hívei megjövendőlték). Tudományunk nem lett vallássá, mi pedig nem váltunk annak papjaivá.

Pedig éppen ezt állította *Helmuth Schelsky* már 1975-ben. Ekkor jelent meg beszédes című — "Die Arbeit tun die anderen" (A munkát mások végzik) — és tovább pontosító alcímű — "Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen" (Az értelmiségiek osztályharca és papi uralma) könyve. Ez a könyv elsőként rótta fel a szociológusoknak azt, hogy valláspótlékot próbálnak nyújtani, hogy radikális társadalomkritikusok és boldogítók, hogy lázítanak a rend és törvényesség ellen vagy pedig "társadalmi tervezés"-sel és "szociális terápia"-val foglalkoznak. Ralf Dahrendorfól Jürgen Habermasig, tehát a liberalizmustól a "nyugati marxizmusig" terjedt az a kör, amit H. Schelsky céltáblának használt. Azt állította, hogy a szociológusok és hű követőik (avantgarde pedagógusok és radikális teológusok, újságírók és írók, mint például Heinrich Böll) az "elkötelezettség" eszméjének jegyében új uralomra törnek. Ennek alapja éppen az "értelemadás", amit a szociológiát felhasználó "reflexiók elit" próbál kiszajátítani.

Molnár Attila vádjai enyhébbek, írásának megfogalmazásai sokkal mérsékeltébbek, érvelése mégis hasonló ehhez. Ő is azt rója fel a szociológusoknak, hogy vallásellenesek, hogy a felvilágosodás eszméihez kapcsolódnak, hogy monista világnézetük és antropológiai felfogásuk ("a marxizmussal közös metafizikájuk") van, s hogy a humanizmus jegyében ígérnek evilági megváltást az emberiségnek. Ez a hamis ígélet és hibás terv a "szociodicea", s ennek maradék hitele enyészett el az utolsó években.

Mit hozhatunk fel mentségünkre? Talán elsőként azt, hogy egy ilyen ígélet eszméje nagyon is távol állt sokaktól, tudományunk jelentékeny művelőitől. A társadalomkutatások egészét, tárgyválasztását, szemléletét nem lehet maradéktalanul egy ilyen "terv"-be beilleszteni. Mégis egyetértek azzal, hogy a szociológia társadalmi önismeretet ígért az emberiségnek. Tudományunk a "valóságmeghatározások piacán" erre vonatkozó szempontokat és információkat kínált (s talán kínál még ma is). Az árusok közül pedig sokan feltételezték, hogy az önnön társadalmi valóságukat megismerő emberek közelebb juthatnak majd (fokról fokra vagy pedig "nagyot ugorva") egy olyan társadalom eléréséhez, melyben szabadabban bontakozhatnak ki az emberi képességek. A szociológus nem viszonyíthatja máshoz tárgyát, mint az ilyen társadalom felé mutató irányhoz, s éppen ennyiben versengenek magyarázatai a vallásokéival (legalábbis a vallások többségének népszerű magyarázatával).

.....

Mindez így volt már évtizedekkel ezelőtt mindenütt, ahol művelték tudományunkat, tehát Magyarországon is. A manapság "kommunizmus"-nak címkézett rendszer felbomlását mi, szociológusok sem láttuk előre, hogyan is tudtuk volna előre jelezni azt a benne élő vallásos és vallástalan "civilnek"? S ha egyszer a társadalomtudományok ennyire csődöt mondtak a jelenkor nagy változásainak előrejelzésében, akkor *ma mindenféle önismerethez segíthetjük a nyugati és keleti, északi és déli országok társadalmait?* A szociológia mélyponton van, akkor is, ha sok szociológus lett vagy maradt "szakértő", ha tanácsot adnak magasabb vagy alacsonyabb szinten s ha néha már a vízcsapot sincs kedvem kinyitni, attól féltve, hogy abból is az "ismert szociológus szakértő" fog megszólalni. S vajon mit ér így, szürkületben, világosság híján a társadalomtudományok ismerete önmagukról, saját hatásukról és értékeikről?

A. Comte még "a társadalom újjászervezéséhez szükséges munkálatok" tudományaként próbálta megalapozni tudományunkat. Azt hitte, hogy a teológiai rendszer érvénye a múlté ("...miután a monoteista gondolkodásmód lehetőségei a középkor végén lényegében kimerültek" — lásd: "A pozitív szellem" - Bp. 1979, Magyar Helikon - 206. old.) s hogy az emberiség "a racionális pozitívitás állapotába" "éltelmünk felnőttkorába", a fejlődés végső, harmadik stádiumába jutott el.

Századunkban sokáig és sokaknak tűnt úgy, hogy a felvilágosodás folyamata visszafordíthatatlan. Ebből indultak ki a szociológusok még Auschwitz és Hiroshima után, sőt, abban a vitában is, amit Schelsky könyve váltott ki. Úgy látszik, a Gulag és Csernobil után, tizenöt év elmúltával, mintha már egy másik történelmi korszakban, a "negyedik stádiumban" lennénk. A világértelmezések egyre posztabb és modernebb piacán mindenestre sokkal kelendőbb az ezoterika, a nacionalizmus, a szellemidézés és mindenfajta egyéb kacat meg "poszt-izé", mint a racionális társadalomelmélet, illetve azok az eszmék, melyek egy igazabb társadalomra, humánusabb életformákra, s főképp a kizsákmányolásmentes szabadságra vonatkoznak.